

17. Krajobraz sakralny w czasie i przestrzeni

Krajobraz sakralny na obszarze pogranicza polsko-słowacko-ukraińskiego ma złożoną strukturę, która jest efektem kilkunastuletnich przemian. Analizie poddano uwarunkowania naturalne i historyczne oraz wpływ procesów społeczno-ekonomicznych i geopolitycznych na występowanie religii i budowę obiektów sakralnych w granicach badanego obszaru. Obszar ten położony jest w strefie przygranicznej Polski, Słowacji i Ukrainy, w Europie Środkowo-Wschodniej. Każdy z nich należał w przeszłości do wielonarodowych państw, które swoją państwowość uzyskały w XX w., po raz pierwszy Słowacja otrzymała ją na kilka lat w 1939 r. (Republika Słowacka), a następnie w 1993 r., Ukraina – w 1991 r. oraz Polska, która odzyskała niepodległość w 1918 r., po 123 latach niewoli. Wszystkie trzy kraje były uzależnione w bezpośrednim lub podległym stopniu od komunistycznego reżimu ZSRR po II wojnie światowej. Na początku XXI w. dwa z nich – Polska i Słowacja – weszły do wspólnoty europejskiej. Istotne zmiany na mapie Europy, jakie zaszły od poł. XIX w. po czasy nam współczesne, są interesującym okresem badawczym nad kształtowaniem się krajobrazu sakralnego w zmieniających się warunkach politycznych, społecznych i ekonomicznych.

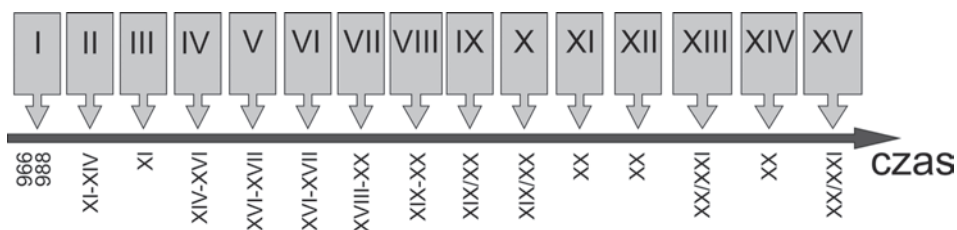
1. Krajobraz sakralny ma wymiar historyczny, ponieważ występuje w konkretnym miejscu i czasie. Dlatego wymagane jest w procesie badawczym uwzględnienie kontekstu historycznego analizowanych zjawisk. Badany obszar stanowi pogranicze, gdzie krzyżowały się wpływy polityczne i procesy osadnicze oraz zachodziły historyczne zmiany przynależności politycznej. Miało to ścisły związek z ukształtowaniem się krajobrazu sakralnego i przyczyniało się do jego przemian na przestrzeni dziejów. Zewnętrznym wyrazem w krajobrazie były świątynie, które stanowiły dla danej wspólnoty wyznaniowej centrum życia religijnego oraz tworzyły struktury terytorialne porządkujące i organizujące jej funkcjonowanie. Z analizy przemian krajobrazu sakralnego tego obszaru wynika, że można wskazać na przestrzeni dziejów pewne okresy i wydarzenia, które miały szczególnie wpływ na jego kształtowanie (Ryc. 222). Należą do nich:

I – okres chrystianizacji

Z badań historycznych wynika, że ziemie te do II połowy XI w. należały do Słowian Zachodnich, a potem do Polski. Przyjęcie chrześcijaństwa w 966 r. (Mieszko I) i 988 r. (książę kijowski Włodzimierz) poprzedzone było działalnością misyjną sięgającą prawdopodobnie IX w. Badany obszar wchodzi w obręb wpływów bizantyjskich i łacińskich.

II – kształtowanie się państwowości

Wraz z kształtowaniem się państwowości powstają struktury kościelne. Pierwsze udokumentowane wzmianki o powstaniu prawosławnej eparchii

Ryc. 222. Krajobraz sakralny pogranicza polsko-słowacko-ukraińskiego na tle najważniejszych wydarzeń. Objasnienia: I – okres chrystianizacji; II – kształtowanie się państwowości; III – podział chrześcijaństwa na wschodnie i zachodnie; IV – kolonizacja na prawie wołoskim; V – okres reformacji i kontreformacji; VI – unie kościelne w Brześciu i Użgorodzie; VII – okres zaborów i migracje ludności; VIII – ruchy narodowe i nacjonalistyczne; IX – rozwój przemysłu, kryzys ekonomiczny i migracje ludności; X – emigracja zarobkowa; XI – okres I i II wojny światowej, zmiany granic, przesiedlenia; XII – okres socjalizmu i komunizmu, walka z kościołem; XIII – okres swobody religijnej, reaktywowanie struktur cerkwi greckokatolickiej; XIV – powstanie nowych państw i tworzenie nowych związków wyznaniowych; XV – globalizacja i sekularyzacja. *Źródło: Opracowanie własne.*

przemyskiej pochodzą z początków XIII w. Diecezja przemyska obrządku łacińskiego zostaje erygowana w 1375 r. Wraz z rozwojem struktur Kościoła rzymskokatolickiego i wpływu kultury zachodniej oraz Cerkwi prawosławnej i kultury bizantyjskiej, uwidacznia się podział cywilizacyjny na chrześcijaństwo zachodnie i wschodnie, podział na chrześcijan wiary „ruskiej” i „łacinników”. Taki też podział staje się wyznacznikiem ideologii państwa polskiego i ruskiego. Wraz ze śmiercią Jarosława Mądrego (1054 r.) dochodzi do upadku Rusi Kijowskiej i podziału na Księstwo Halicko-Włodzimierskie (zachodnie ziemie Rusi Kijowskiej) i Księstwo Rostowsko-Suzdalskie (zwane później Księstwem Moskiewskim) – na wschodzie. Księstwo Halicko-Włodzimierskie było powiązane względami politycznymi, gospodarczymi i kulturalnymi z Zachodem, co było widoczne m.in. w malarstwie i architekturze sakralnej.

III – podział chrześcijaństwa na wschodnie i zachodnie

Wraz z podziałem chrześcijaństwa na wschodnie i zachodnie (1054 r.) kontynent europejski dzieli się kulturowo (cywilizacyjnie) na dwie części. Zachodnia część odwołuje się do filozofii i wizji chrześcijaństwa łacińskiego, a porządek polityczno-społeczny kształtuje się w wyniku wzajemnego oddziaływania prawa rzymskiego i religii chrześcijańskiej. W konsekwencji ukształtował się wyraźny rozdział między życiem duchowym a systemem politycznym. W konsekwencji doszło do oświecenia i powstania liberalnej demokracji. Chrześcijaństwo wschodnie natomiast powstało w Bizancjum. Po upadku Konstantynopola znalazło swojego protektora w Rosji, gdzie zostało

podporządkowane władzy państwowej. Powstanie centralistycznego imperium rosyjskiego sprawiło, że prawosławie poddane władzy Moskwy było już inne od tego, które było spuścizną Bizancjum.

IV – kolonizacja na prawie wołoskim

Zorganizowana akcja osadnicza obszarów górskich rozpoczyna się w poł. XIV w. i prowadzona jest przez właścicieli dóbr szlacheckich, pośród której zwraca uwagę znaczna ilość zamożnej szlachty polskiej, a także węgierskiej i wołoskiej, opierającej swą pozycję gospodarczą na nadaniach królewskich, małżeństwach oraz na piastowaniu urzędów państwowych (po polskiej stronie – rody Kmitów i Balów, po stronie południowej Karpat – ród Drugethów). Początkowo sprowadzano osadników polskich z gęsto zaludnionych części Małopolski oraz Rusinów. Obszary górskie najwyższej położone zostają zasiedlone od XV do XVII w. przez osadników kultury wołosko-ruskiej według prawa wołoskiego. Należeli oni do wyznania prawosławnego i w celu zaspokojenia ich potrzeb religijnych i stabilizacji osadnictwa właściciele wsi fundują pierwsze cerkwie.

V – okres reformacji i kontrreformacji

Okres reformacji i kontrreformacji nie odniósł większego bezpośredniego wpływu w budownictwie sakralnym badanego obszaru. Nie występował tu żaden zbor i nie zanotowano przejęcia wcześniejszej świątyni rzymskokatolickiej, będącej pod patronatem szlachty, jak to miało miejsce w innych regionach. Po południowej stronie Karpat rozwija się kalwinizm, w związku z rozpadem na początku XVI w. Królestwa Węgier i wejście Rusi Zakarpackiej i Górnych Węgrzech pod wpływy siedmiogrodzkich książąt z rodów Batorych i Rakocznych. Protestanci natomiast na terenie Galicji pojawiają się w późniejszym okresie, w związku z kolonizacją niemiecką w czasie zaborów.

VI – unie kościelne w Brześciu i Użgorodzie

Od momentu ogłoszenia Unii Brzeskiej w 1596 r. do 1691 r. na terenie diecezji przemyskiej panuje swoista „dwuwładza” i okres wzajemnego zwalczania się wyznawców unii i prawosławia. Wraz z przystąpieniem prawosławnej diecezji przemyskiej w 1691 r. (oficjalnie w 1692 r.) do unii z Kościołem łacińskim, powołany zostaje nowy obrządek zachowujący tradycję, odrębność rytualną oraz język narodowy (starocerkiewny) w liturgii. Do unii z Rzymem przystępuje również część prawosławnej hierarchii i wiernych Zakarpacia (m.in. unia użhorodzka – 1646, unia mukaczewska – 1664). Powstała w ten sposób odrębna od ukraińskiej rusińska cerkiew greckokatolicka, z której później rozwinęły się greckokatolickie Kościoły słowacki i węgierski oraz ukraiński, podlegający bezpośrednio Watykanowi. Nowy obrządek przejmuje na potrzeby kultu dawne cerkwie prawosławne

VII – okres zaborów i migracje ludności

Okres zaborów wniósł istotne zmiany w organizacji terytorialnej i funkcjonowaniu związków wyznaniowych. W 1774 r. cesarzowa Maria Teresa zrównuje w prawach grekokatolików z katolikami obrządku rzymskokatolickiego i wprowadza nazwę Kościoła grekokatolickiego, gwarantując utrzymanie poszanowania swoich tradycji, odrębności rytualnych oraz języka narodowego (starocerkiewnego) w liturgii. W 1850 r. zostają odwołane tzw. regulacje józefińskie, a w 1855 r. zostaje podpisany ze Stolicą Apostolską konkordat, który uwalniał Kościół od bezpośredniej zależności od administracji państwowej. Historyczna Galicja miała dualistyczny układ narodowościowy i religijny – część zachodnia miała charakter polski i rzymskokatolicki, natomiast we wschodniej dominowała ludność ukraińska, która utożsamiała się z obrządkiem grekokatolickim. Do końca II wojny światowej prawosławie nie odgrywało większej roli.

W budownictwie sakralnym widoczne jest odejście od dawnej architektury drewnianych cerkwi trójszczytowych (bojkowskich) i wznoszenie typizowanych murowanych cerkwi dachowych (tzw. latynizowanych), wg standardowych wzorców.

VIII – ruchy narodowe i nacjonalistyczne

Badany obszar w XIX w. był zróżnicowany pod względem narodowościowym, jednakże w większości górskie wioski zamieszkiwane były przez Rusinów. Do początku XIX w. nazwa „Rusin” wskazywała przede wszystkim na przynależność konfesyjną i nie miała narodowego odniesienia. Pojęcie „ruski” odnosiło się więc do wyznawców Kościoła wschodniego podległych metropolii halickiemu. Rozwój osadnictwa ruskiego w terenach górskich, z dala od ośrodków życia politycznego i kulturowego, pozwolił im zachować swój język, tradycje oraz obrzędowość. Przynależność do odmiennego kręgu kulturowego, wyizolowanie od wpływów, sprawiły, że nie zasymilowali się z grupami niesłowiańskimi lub zachodniosłowiańskimi. Dla Rusinów mieszkających na pograniczu polsko-ukraińsko-słowackim nie miała większego znaczenia przynależność narodowa. W latach 60. XIX w. ukształtowały się dwa główne nurty w życiu politycznym: nurt rusofilski (staroruski) oraz kierunek narodowy – ukraiński¹¹⁶⁷. Orientacja staroruska wiązała się z „przebudzeniem” poczucia ruskości i wspólnoty z całą Rusią (poł. XIX w. – duchowi budziciele – Duchnowycz, Pawłowycz). W czasie Wiosny Ludów, po obu stronach Karpat pojawia się orientacja rusofilska, którą umocniły kilkakrotne przemarsze wojsk rosyjskich przez Karpaty (duchowy przywódca – Dobriański). Stronnictwo rusofilskie w prowadzonej agitacji

¹¹⁶⁷ Krochmal A. 2000. Przemiany wewnętrzne w Kościele grekokatolickim w Galicji w drugiej połowie XIX wieku. W: S. Stępień (red.), Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, t. 5. Przemyśl, s. 70; Markow D. 1935. Ruskaja i ukraińska idea w Awstirii. Lwów.

narodowej wykorzystywało kwestie religijne i propagowało prawosławie jako „prawdziwie ruskie” wyznanie, przeciwstawiając je „zepsutemu” przez latynizację grekokatolicyzmowi.

Austria początkowo popierała ruch starorusko-rusofilski, jako przeciwwagę dla ograniczania wpływu Polaków i Węgrów, później natomiast zaczęła popierać kierunek ukraiński. Izolowane od siebie grupy Rusinów z terenu Galicji i Rusi Węgierskiej przyczyniły się do ukształtowania dwóch niezależnych koncepcji narodowych. Procesy narodotwórcze na Rusi Zakarpackiej wystąpiły znacznie później. Od 1867 r. władze przejęli Węgrzy, którzy prowadzili całkowitą madziaryzację Rusinów. Część inteligencji rusińskiej, głównie duchownej, która związana z kulturą ruską, uważała się za grupę regionalną ogólnonarodowej wspólnoty węgierskiej¹¹⁶⁸. Wpływ prądów politycznych znalazł też swoje odzwierciedlenie w budownictwie sakralnym, począwszy od końca XVIII w. W eparchii mukaczewskiej i później preszowskiej obserwuje się powstanie murowanych bazylikowych cerkwi (tzw. terezańskiego stylu). Z wizytacji bpa M. Olszańskiego (1751–1753) wynika, że w eparchii mukaczewskiej były wyłącznie cerkwie drewniane, za wyjątkiem kilku cerkwi miejskich. Zmiany te były skutkiem decyzji z dn. 24.02.1778 r. o stosowaniu tzw. trwałego materiału przy budowie nowych świątyń i korzystaniu z gotowych projektów. Wypieranie dawnych, drewnianych cerkwi nowymi, murowanymi (tzw. bazylikowymi) miało na celu m.in. „rozluźnienie” tożsamości kulturowej Rusinów.

Ważną rolę w życiu społecznym pełnili księża grekokatolicy, których rola znacznie wykraczała poza sprawy religijne. Księża posiadali duży autorytet w tradycyjnych społecznościach wiejskich i przez długi czas byli jedynymi przedstawicielami inteligencji. W tym też okresie część duchownych grekokatolickich zaangażowała się w narodowy ruch ukraiński. Zmienił się również model kształcenia księży. Wcześniejszy system oparty w praktyce na zasadach dziedziczenia stanowiska kapłańskiego, został zastąpiony systemem edukacyjnym. Przyszli kapłani mogli kształcić się w seminarium generalnym we Lwowie (a później także w Przemyślu), a wyróżniający się kierowani byli do seminarium św. Barbary (tzw. *Barbareum*) w Wiedniu. Otworzyło to możliwości wpływu na zakres kształcenia przyszłych kapłanów, większe ich zaangażowanie w zakresie życia religijno-moralnego. Duchowni o orientacji ukraińskiej (narodowej) mieli ułatwioną działalność polityczną z uwagi na przychylny stosunek władz austriackich. Władze cerkiewne szczególnie zwalczały wpływy moskalofilskie wśród ludności łemkowskiej, ze względu na religijną propagandę prawosławia. Mając to na uwadze została wydana instrukcja Konsystorza

¹¹⁶⁸ Zob.: Magocsi P. R. 1983. Old Ruthenianism and Russophilism: A new Conceptual Framework for Analyzing National Ideologies in Late 19th Century Eastern Galicia W: American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists. Ed. P. Debreczeny. Kiev.

przemyskiego, wzywająca kapłanów do konfiskaty broszur propagandowych. Środowisko kapłanów greckokatolickich było jednak podzielone pod względem narodowym i politycznym, a podziały te zaowocowały wyznaniowym rozłamek tych regionów i naruszyły dotychczasową spójność kulturową. Na Preszowszczyźnie i Zakarpaciu księża prowadzili na wsi działalność oświatową i kulturalną, a część z nich prowadziła narodową agitację. Na terenie Słowacji, na skutek ograniczania wpływu latynizacji, zachowano czystą formę obrządku bizantyjsko słowiańskiego.

IX – rozwój przemysłu, kryzys ekonomiczny i migracje ludności

W II poł. XIX w., zarówno po północnej jak i południowej stronie Karpat, nastąpił rozwój przemysłu (huty szkła, żelaza, wytwarzanie potażu, przemysł drzewny). Do pracy w tartakach, potaszarniach i hutach szkła właściciele wsi sprowadzali osadników różnych specjalności – głównie Polaków, Czechów, Słowaków i Węgrów. Wraz z nowymi osadnikami budowano kaplice rzymskokatolickie, gdyż należeli oni w większości do wyznania rzymskokatolickiego. W mozaice wyznaniowej coraz większy udział miała też społeczność żydowska. Widocznym znakiem dziś są ślady dawnych kirkutów i dawnych synagog.

X – emigracja zarobkowa

W czasie kryzysu gospodarczego począwszy od 1873 r. życie tutejszych mieszkańców znacznie się pogorszyło, co spowodowało masową emigrację do USA, Kanady i zachodniej Europy. Dla Rusinów mieszkających na pograniczu polsko-ukraińsko-słowackim jeszcze na początku XIX w. przynależność narodowa nie miała większego znaczenia. Sytuację zmieniła masowa emigracja zarobkowa Rusinów w większości za ocean, która przyspieszyła proces autoidentyfikacji narodowej. Na skutek rozbieżności pomiędzy poglądami Rusinów-Ukraińców z Galicji a Rusinów węgierskich doszło do stworzenia w Ameryce odrębnych organizacji i podziału Kościoła greckokatolickiego na część Karpatoruską i galicyjską. Wielu Rusinów na emigracji przechodziło na prawosławie, które w Ameryce mogło prowadzić swoją działalność misyjną wśród unitów bez żadnych ograniczeń, wspierane przez ośrodki rosyjskie. O „atrakcyjności” prawosławia decydował m.in. fakt, że stanowiło w obcym kulturowo środowisku ostoję ruskości i tradycji, ale również dawało możliwość zaangażowania w życie religijne laikatu – osób świeckich. Konwertyci umacniali prawosławie również w ojczystym kraju, wspierając finansowo swoje rodziny i budowę nowych cerkwi. W okresie emigracji Cerkiew greckokatolicka i prawosławna odgrywała ważną rolę w zachowaniu tradycyjnej rusińskiej tożsamości.

XI – okres I i II wojny światowej, zmiany granic, przesiedlenia

Wybuch I wojny światowej przyniósł Czechom i Słowakom możliwość wyzwolenia spod austro-węgierskiego panowania, a Polsce – odrodzenie po 123 latach niewoli. Wpływ I wojny światowej był dla mieszkańców analizowanego

obszaru bardzo ważnym w skutkach wydarzeniem również w kwestiach religijnych, społecznych i narodowych. Wielu rekrutów z karpackich wiosek w wielonarodowej armii austriackiej uświadamiało sobie swoją niezależność. W latach 1914–1915 Galicję oraz część Rusi Węgierskiej okupowała armia rosyjska. Władza rosyjska prowadziła proces zjednoczenia Karpatorusinów z Rosją. Jednym z elementów było wprowadzenie rosyjskiego wyznania państwowego. Konwersje były często wymuszane naciskami administracyjnymi i prowadziły do zastępowania dotychczasowego proboszcza greckokatolickiego księdzem prawosławnym. Rzadko dochodziło do dobrowolnych przejść na prawosławie.

Główny grzbiet Karpat stanowił od wieków naturalną granicę pomiędzy wielonarodowymi państwami. Położenie w terenach górskich przesądzało o ważnej roli strategicznej w działaniach zarówno podczas I i II wojny światowej. Toczące się zbrojne walki, przechodzący kilkakrotnie front, to z północnej, to z południowej strony, przynosił ogromne straty w jednostkach oraz miejscowej ludności. Widocznym śladem tych tragicznych wydarzeń są liczne cmentarze wojenne, które odnawiane są w ostatnich latach siłami społecznymi na terenie PN Połoniny.

Wraz z wejściem Armii Czerwonej zmieniony został diametralnie ustrój polityczny państwa polskiego. Do kraju nie mógł wrócić rząd Polski niepodległej z Londynu. Siłą zlikwidowano struktury polskiego państwa podziemnego i Armię Krajową przy pomocy państwa sowieckiego. Polska stała się państwem wasalno-kolonialnym uzależnionym w zupełności od Związku Radzieckiego. W latach 1944–46, na podstawie umowy zawartej między PKWN i rządami Ukraińskiej SRR i Białoruskiej SRR, przeprowadzone zostały akcje przesiedleńcze. Ostatnim etapem była wojskowa operacja w 1947 (akcja „Wisła”), która prowadziła do wysiedlenia bez względu na narodowość polskich obywateli. Kryterium zakwalifikowania do przesiedlenia zwykle stanowiło wyznanie obrządku wschodniego – greckokatolickiego i prawosławnego. Wysiedlenie objęło wszystkich, których polskie władze komunistyczne uznały za Ukraińców. Na skutek przeprowadzonych akcji nastąpiła całkowita zmiana stosunków narodowościowych i religijnych. Rozpoczęły się silne represje Kościoła rzymskokatolickiego i delegalizacja Kościoła greckokatolickiego, który „zszedł” do podziemia.

IX – okres socjalizmu i komunizmu, walka z kościołem

W PRL-u Kościół greckokatolicki został uznany za prawnie nieistniejący, a działalność księży jako nielegalna, przy niektórych parafiach jednak (Komańcza) mogły odbywać się nabożeństwa greckokatolickie, na mocy porozumień między rządem a Kościołem rzymskokatolickim. Zdecydowana większość opowiedziała się za prawosławiem, które było bliższe tradycji niż Kościół łaciński. Problemem stawał się brak dawnych świątyń. Polski Autokefaliczny Kościół prawosławny zostaje zmuszony do zrzeczenia się autokefalii i ponownego uznania zwierzchnictwa rosyjskiego Kościoła prawosławnego, od którego otrzymał autokefalię w październiku 1951 r.

Na terenach wschodnich w marcu 1946 r. na tzw. „soborze lwowskim” władze polityczne ZSRR wymusiły na duchowieństwie greckokatolickim decyzję o zniesieniu unii brzeskiej i połączeniu Kościoła greckokatolickiego z Rosyjskim Autokefalicznym Kościołem Prawosławnym. Świątynie zostały przejęte przez Kościół łaciński oraz Cerkiew prawosławną. Podobny proces miał miejsce w przypadku Cerkwi greckokatolickiej na terenie Czechosłowacji w 1950 r.

X – okres swobody religijnej, reaktywowanie struktur cerkwi greckokatolickiej

Do I wojny światowej wspólnym wyznaniem wszystkich Rusinów był grekokatolicyzm. Dopiero fale konwersji na Łemkowszczyźnie w okresie międzywojennym, likwidacja Cerkwi greckokatolickiej na Ukrainie, Słowacji i w Polsce oraz procesy prawosławizacji w latach 50. XX w. na Preszowszczyźnie sprawiły, że obecnie Rusini należą zarówno do Kościoła prawosławnego jak i grekokatolickiego. Zmiany ustrojowe przyczyniły się do aktywacji Łemków pod względem społeczno-politycznym i kulturalnym. O dalszym podtrzymywaniu tożsamości łemkowskiej i rusińskiej powinni już decydować sami Łemkowie.

XI – powstanie nowych państw i tworzenie nowych związków wyznaniowych

Czynniki ekonomiczne, społeczne i polityczne zadecydowały o powstaniu pod koniec XX w. nowych państw w Europie. Początkowo proces narodotwórczy w Europie środkowo-wschodniej miał charakter kulturowy i nie miał na celu utworzenia autonomicznych państw. Narody wykształcały się z wcześniejszego etnicznego podłoża, a rola inteligencji w kreowaniu narodowej kultury była pierwszym, niezwykle ważnym narzędziem w przebiegu procesu kształtowania świadomości.

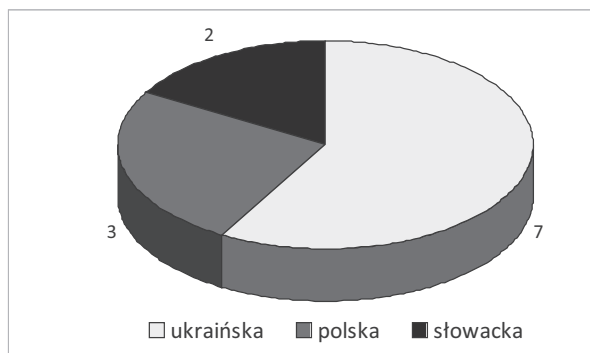
Przyjęcie unii – brzeskiej i użgorodzkiej – włączyło cerkiew prawosławną w orbitę wpływów zachodnich. Sytuacja uległa całkowitej zmianie po II wojnie światowej, kiedy to został zlikwidowany Kościół grekokatolicki i doszło do całkowitej prawosławizacji, co doprowadziło do pogłębiania rozbitcia religijnego społeczności rusińskiej zamieszkującej badany obszar. Rozbitcie wyznaniowe spowodowało, że obecnie cerkiew grekokatolicka ani prawosławną nie może pełnić roli Kościoła narodowego. Religia nie stanowi w rezultacie czynnika, który miałby wpływ na integrację danej społeczności czy grupy etnicznej. Wydaje się, że kluczowe znaczenie na terenie Słowacji ma zachowanie dla ludności rusińskiej obrządku wschodniego (bez znaczenia – grekokatolickiego czy prawosławnego), w odniesieniu do ludności polskiej czy słowackiej.

Największe zmiany nastąpiły na terenie Ukrainy, gdzie po odzyskaniu niepodległości w 1991 r. w prawosławiu nastąpił rozłam. Od tradycyjnej Ukraińskiej Prawosławnej Cerkwi Moskiewskiego Patriarchatu, która jako jedyna jest kanoniczna (czyli jest uznawana przez cały świat prawosławny), część wiernych odeszła do Ukraińskiej Prawosławnej Cerkwi Kijowskiego Patriarchatu, z wygnania powróciła Ukraińska Autokefaliczna Prawosławna Cerkiew (związana z emigracją). Dzięki liberalnemu ustawodawstwu powstały

też inne prawosławne cerkwie. W 1989 r. wyszła z podziemia Ukraińska Cerkiew Greckokatolicka, legalną działalność zaczęły prowadzić placówki Kościoła rzymskokatolickiego (Ryc. 223).

Kwestie polityczne przesądają też, że dialog międzywyznaniowy, i w konsekwencji powstanie jednego Kościoła prawosławnego na Ukrainie, nie leżą w interesie cerkwi Patriarchatu Moskiewskiego. Nie wynika to bowiem z przesłanek religijnych.

Ryc. 223. Liczba związków wyznaniowych, których świątynie występują na terenie MRB KW (część polska, słowacka i ukraińska) na początku XXI w.

Problemem jest przede wszystkim fakt, że nowy Kościół byłby bardziej proukraiński niż Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego i nie podlegałby PM, co osłabiłoby jego pozycję w świecie prawosławia. Sprzeciw Patriarchatu Moskiewskiego wobec powstania autokefalii na Ukrainie świadczyć może też o tym, że rosyjscy hierarchowie nie pogodzili się z niepodległością Ukrainy. Świadczy też o tym fakt, że liturgię sprawują nie w języku ukraińskim lecz staro-cerkiewno-słowiańskim.

XI – globalizacja i sekularyzacja

Otwarcie się na różne prądy i religie, w tym ekspansywny islam, sprawia, że zmienia się krajobraz sakralny Europy Zachodniej. Inaczej procesy przebiegają w Europie środkowo-wschodniej. Począwszy od lat 60. XX w. powszechnie przyjęta była w socjologii teoria sekularyzacji, która głosiła, że wraz z modernizacją społeczeństw nastąpi nieunikniony upadek religii. Wstępem do całkowitego zaniku religii w życiu człowieka jest sprowadzenie jej do sfery prywatnej, oddzielenie od spraw narodowych i społecznych. Religia staje się wyłącznie kwestią indywidualnego wyboru. Wiara sprowadza się wówczas do swego rodzaju terapii i dotyka kwestii emocjonalnych i psychicznych człowieka, pomijając sferę duchową. Tymczasem poglądy te nie potwierdziły się w praktyce. Pod koniec lat 90. XX w. następuje wyraźne ożywienie i renesans religijności w krajach po rozpadzie bloku wschodniego.

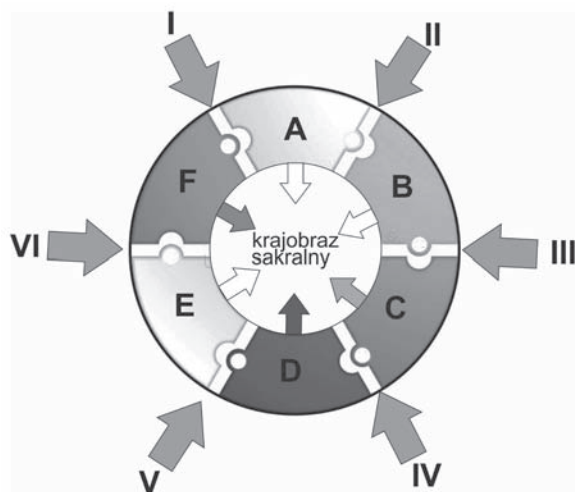
2. W krajobrazie sakralnym widoczna jest zależność wzrostu liczby związków wyznaniowych wraz z upływem czasu. Ta prawidłowość ma wpływ na kształtowanie krajobrazu sakralnego, gdyż nowy związek, chcąc zaznaczyć swoją obecność

w przestrzeni, wznosi obiekty sakralne. Świątynia staje się najbardziej trwałym i widocznym sposobem podkreślenia istnienia związku wyznaniowego. Ze względu na czas powstania można wyróżnić w krajobrazie sakralnym elementy współczesne i historyczne. Krajobraz współczesny można podzielić na:

- formalny – widoczny w postaci obiektów i miejsc sakralnych, w których sprawowane są praktyki religijne
- funkcjonalny – poprzez adaptowanie przejętych obiektów na cele kultowe danego wyznania
- percepcyjny – o indywidualnym charakterze; powstanie uzależnione jest od postrzegania przez człowieka obiektów sakralnych i nadawaniu im osobistej wartości.

Natomiast krajobraz sakralny w ujęciu historycznym jest efektem procesu sekularyzacji (A) oraz braku obecności wyznawców danej religii na skutek przeprowadzonych procesów wysiedleńczych (B – archaiczna), np. eksterminacja ludności żydowskiej i w konsekwencji adaptacja dawnych synagog na inne cele – kino (Wielki Berezny), muzea i galerie (Lesko), biblioteki (Ustrzyki Dolne), czy wysiedlenia ludności i brak kontynuacji funkcji religijnych w opuszczonych obiektach sakralnych.

Przemiany krajobrazu sakralnego na przestrzeni dziejów są wypadkową wielu oddziałujących na siebie procesów i czynników (Ryc. 224). Czynniki te możemy podzielić na dwie grupy. Do pierwszej z nich zaliczymy czynniki wewnętrzne (endogeniczne), takie jak: czynniki religijne, kulturowe, narodowe, społeczne, etyczne. Do drugiej grupy czynników, tzw. zewnętrznych (egzogenicznych), zaliczymy czynniki prawne (w tym świeckie i religijne), ekonomiczne, polityczne i inne. Wzajemne relacje tworzą układ dynamiczny i bardzo „wrażliwy”, ponieważ dotyczą spraw duchowych i emocjonalnych.

Ryc. 224. Kształtowanie i struktura krajobrazu sakralnego – ujęcie modelowe.

Objaśnienia: Czynniki wewnętrzne: A – Religijne, B – Kulturowe, C – Narodowe, D – Społeczne, E – Etyczne, F – Inne. Czynniki zewnętrzne: I – Prawne, II – Ekonomiczne, III – Polityczne, IV – Społeczno-demograficzne, V – Naturalne, VI – Inne.

Źródło: Opracowanie własne.